

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՌԵԹԵՈՍ ԱԹԵՆԱՑԻ, ՍՈՒՐԲ ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԱԳԱՑԻ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԵՍՏՐՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀՈՈՄԻ

Հնդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետաց» խմբում ճիշդում են ման այս երեք սրբերի անունները: Թեև «անհամար վարդապետք եղեն յեկեղեցի Աստուծոյ յառաջ և զկնի քան զսոսա, ակամաւորք սրբութեամբ և քարոզութեամբ Բանին գրաւոր և անգիր, բայց առաւել յառանձին ազգս իւրեանց լուսածագեցին», այս երկոտասան վարդապետները, որովհետև մըանք «նախանշանակեալ սուրբ վարդապետք՝ եղեն պայծառացուցիչս համօրէն եկեղեցեաց, որ ընդ ամենայն տիեզերս, իրքև աստեղք լուսափայլք»²:

Հնդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետաց» շարքում առաջին տեղն է գրաւում սուրբ Ռեթեոս Աթենացին, որպէս սուրբ Դիոնիսիոս Արիսպագացու ուսուցիչը:

Ռեթեոս Աթենացին և Դիոնիսիոս Արիսպագացին «մեր եկեղեցում տոնվող ընդհանրական եկեղեցվո երկոտասան վարդապետների շարքում ևս առաջին տեղն են բռնում»³:

¹ Օրացոյց, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1979, էջ 128:

² «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, որ կան ի ճին տօնացոցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. ի հայր Մկրտիչ վարդապետէ Ազգերեան...», հատոր Է, Վենետիկ, 1818, էջ 61:

³ «Կնիք հաւատոյ», հրատարակւոյթում Կարապետ եպիսկոպոս (Տեր-Մկրտչյանի), ս. Էջմիածին, 1914, էջ XXXII:

ՍՈՒՐԲ ՌԵԹԵՈՍ ԱԹԵՆԱՑԻ

Մեկն էր Աթենքի մշահավոր Արիսպագոսի, այսինքն ժողովրդական դատավորների գերագույն խորհրդի անդամներից:

Նա առաջինը քրիստոնյա դարձավ Աթենքում, ըստ ավանդության ս. Պողոս առաքյալի քարոզության շնորհիվ, նախքան Դիոնիսիոսի դարձը:

Ռեթեոս անունը, հունական արտասանությամբ Հերթեոս կամ Յոթեոս, մշահակում է աստուածապարզ:

Ռեթեոսը, ըստ ավանդության, քրիստոնյա դառնալուց առաջ Աթենքում հռչակված էր իր գիտությամբ և փիլիսոփայական հմտությամբ. «այր լի հոգւով, յոգնահանար գիտութեամբ և իմաստազեղ բանիք»⁴:

Մեր միակ ծանոթությունը Ռեթեոսի մասին, որպէս իր ուսուցչի, հայտնի է Դիոնիսիոս Արիսպագացու անձնական վկայությունից, նրա մի շարք գրվածքների ակնարկություններից: Ըստ այս վկայության, Ռեթեոս Աթենացին քրիստոնյա դառնալուց հետո, ս. Պողոս առաքյալից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Աթենքի նորահաստատ եկեղեցու վրա: Հեթանոսաց մեծավաստակ առաքյալը հանդիսանում է այս իմաստով առաջին ուսուցիչն ու հրահանգիչը թե՛ Ռեթեոսի և թե՛ Դիոնիսիոսի քրիստոնեական կրթության:

⁴ «Լիակատար վարք...», նույնը, էջ 62:

Ըստ վկայաբանական գրականության, Դիոնիսիոս Արիստագացուց առաջ Ռեթեոս Աթենացին «սո ժամանակ մի հովուեաց զԱթոռ Աթենացոց..... և ապա զեկեղեցի Սպանիացոց, որպէս աւանդութիւն է առ նոսա վաղեմի»⁵:

Դիոնիսիոս Արիստագացին Պողոս առաքյալի աշակերտ Տիմոթեոսի և Տիտոսի գրած իր թղթերում⁶ վկայում է, որ Ռեթեոս Աթենացին քրիստոնյա դառնալուց հետո, ուխտի է գնում Երուսաղեմ և ներկա է լինում Աստվածածնի Վերափոխման հանդիսությանը, «ի սուրբն Սիոն ընդ այլ առաքեալսն և շարժեալ ի Հոգւոյն խօսեցաւ արժանաւոր գովեստ ներթողենի ի վերայ Տիրամօր, դաւանելով զնա Աստուածածին և կոյս»⁷:

Ռեթեոս Աթենացին իր կյանքը կնքում է Աթենքում և կամ Սպանիայում, խաղաղ մահով, «խաղաղական հանգստեամբ ի Քրիստոս», ըստ նրա վարքի:

Դիոնիսիոս Արիստագացու վկայության համաձայն Ռեթեոս Աթենացին գրել է «Յաղագս տարիման աստուածային սիրոյ» մի ճառ «սո ի աստուածաբանականաց ստիքիրոնաց» (ոտանալոր, տաղ) (իբր թերթ մի)⁸:

«Սուրբ Յոնեթոս Աթենացի, ընկեր՝ միանգամայն և վարդապետ Դիոնիսիոսի, յոգնահանձար և հոգիաբարձս քերան, որ յօրինեաց զաստուածաբանական տարրութիւնս, այսինքն, զսկզբունս և հրահանգս և այլ խորիմաստ ճառս և օրհնութիւնս»⁹:

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, Ռեթեոս Աթենացու «պատմականությունը կդառնա կասկածելի, որովհետև ան կներկայանա Դիոնիսիոսի գործերուն մեջ միայն, իբր անոր ուսուցիչն ու առաջնորդը: Այս գիրքերն դուրս ուրիշ ոչ մեկ տեղ հիշված կգտնենք Ռեթեոս Աթենացի անունով մեծ միտք մը կամ սուրբ մը, որ արժանի եղած ըլլա գլխավորելու եկեղեցիի «երկոտասան վարդապետներու» այլապէս պանծալի փառանգը: Հույնք և լատինք կհիշատակեն զայն հոկտեմբերի 4-ին»¹⁰:

⁵ Նույնը, էջ 62—63:

⁶ «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ), Վեներսիկ, 1889, էջ 382—383:

⁷ «Լիակատար վարք...», նույնը, էջ 63:

⁸ «Մատենադարան...», նույնը, էջ 618:

⁹ «Լիակատար վարք...», նույնը, էջ 59: Տես նաև «Լոյս» շաբաթաթերթ, 1905, Կ. Պոլիս, էջ 1073:

¹⁰ Ընդորք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Համաքրիստոնեական սուրբեր, Իսթանպուլ, 1978, էջ 31: «Կնիք հաւատոյ», նույնը, էջ XXXIV:

ՍՈՒՐԲ ԴԻՈՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՍՏՊԱԳԱՏԻ

Ռեթեոս Աթենացու ժամանակակից և նախքան քրիստոնյա դառնալը նաև նրա աշակերտը:

Դիոնիսիոսի պատմական անձնավորություն լինելու մասին ոչ մեկ կասկած կա: Ըստ Գործք Առաքելոց-ի վկայության, նա եղել է Հեթանոսաց մեծ առաքյալ ս. Պողոսի աշակերտը և առաջին էպիսկոպոսը Աթենքի նորահաստատ եկեղեցու, «նախաշար և տիեզերալոյս վարդապետ եկեղեցւոյ և հետևող Պօղոսի, առաքելական հարց, զօրաւոր գրով և բանի, ծանուցեալ զլուխ աստուածաբանութեան յետ Յովհաննոս աստուածաբան Անտարանչի և դասապետ աստուածաբան վարդապետաց եկեղեցւոյ»¹¹:

Ս. Պողոս առաքյալը իր քարոզչական շրջագայության ընթացքում Ավետարանը քարոզելուց հետո Անտիոքում, Կիպրոսում, Լուստրալում, Փոյոգիայում և Փոքր Ասիայի մի շարք այլ քաղաքներում, ապա Փիլիպպեում և Թեսաղոնիկեում, հասնում է Աթենք¹² և «քաղաքը տեսնելով կուսակաշտության մեջ», նրա «հոգին զայրանում է» և որոշում է քաղաքի ժողովատեղիներում և հրապարակներում համարձակորեն քարոզել նոր կրոնը, թե՛ հրեաներին և թե՛ աստվածապաշտ հեթանոսներին:

Ս. Պողոսի քարոզության նախասիրած վայրը Աթենքի նշանավոր Արիստագոսի ժողովատեղին էր, «ուր հանդիպում էր նաև էպիկուրյան և ստոյիկյան փիլիսոփաներին և վիճում էր նրանց հետ»¹³:

Արիստագոսը՝ ուր քարոզում էր ս. Պողոսը, Աթենքի նշանավոր ժողովրդական հավաքավայր բլուրներից մեկն էր և կոչվում էր հունարեն «արիոպագ», այսինքն պատերազմի չաստված Արեսի բլուր կամ գյուղ. «տեղին կոչէր ի լեզու աստիկեցոց «արիոս քաղոս», որ համարեալ էր առաջինն օրի տեղի դատաստանի երկոտասան դիցն»¹⁴:

Դիոնիսիոսը ևս «մի էր ի դատաւորաց աթենացոց, որք նստէին ի մեհեանի դից իբրև ի տուն ատենի արտաքոյ քաղաքին Աթենայ, ի մօտակալ աւանն ուր կայր հո-

¹¹ «Լիակատար վարք...», նույնը, էջ 58—59 և 139:

¹² Նոր Կտակարան, Մայր Աթոռ, 1975, Գործք Առաքելոց, ԺԷ 16—34, էջ 371—372:

¹³ Նույնը, էջ 372: Էպիկուրյանների և ստոյիկյանների մասին տես Շահան Պերպերյան, պատմություն իմաստասիրության, Ամբիփաս, 1977, էջ 121—131:

¹⁴ «Լիակատար վարք...», նույնը, էջ 139:

յակապ տաճար և քազին չաստուածոյն պատերազմաց Արեւի»¹⁵:

Արիսպագոսը «Աթենացւոց Արիսպագացի կոչված ատենակալաց հին և պատկառելի ժողովին տեղն էր, ...որում անդամներն էին լավաքարո և ծանրակշիւց ավագ մարդիկ, որ իրենց իմաստուն և արդար վճիռներուն համար հոչակված էին Հուսաստանի սահմաններէն դուրս...: Արիսպագոսի քարե սեղանները բաց օդի մէջ էին, գալթին մէջ կենցաղին էպիկորյանք, ստոյիկանք և ուրիշ աղանդներէ փիլիսոփայք: Ասոնց բոլորտիքն էր քաղաքը լի կոտորածներով և անոնց մեհլաններովը: Լակավ ինչ դեպ արևելք էր հոչակավոր Ակրոպոլիսի բարձրավանդակը, որու տափարակ գագաթան վրա ավելի շատ և հարուստ կոտորածական շէնքեր կային»¹⁶:

Արիսպագոսում էր գումարվում «հինն ի մեր Աթենքի ազնվապետական դատական ժողովը, որուն անդամ էր մահ Դիոնիսիոսը: Այս ժողովը կզբաղվեր մահ կրոնական հարցերով»¹⁷:

Արիսպագոսում Պողոս առաքյալը իր Աթենք այցելութեան հաջորդ օրերին քարոզում էր փիլիսոփաներին և աթենացիներին ընդհանրապէս «Հիսուսի և նրա հարության» և ի մասնավորի՝ **Անծանօթին Աստուծոյ մասին**, որի պատվին Աթենքում «մի քազին էր կանգնեցված»:

Աթենացիք պաշտում էին «Անծանօթին Աստուծոյն, առանց ճանաչելու այն», իսկ ս. Պողոսը քարոզում էր **Ճշմարիտ Աստուծոյ մասին**, որ «Տերն է երկնքի և երկրի, Նա՛ է ստեղծել այս աշխարհը և այն ամենը որ կա նրա մէջ: Նա ձեռակերտ տաճարներում չի բնակվում, և ոչ էլ մարդկանց ձեռքերով է պաշտվում, որպէս թէ մի քանի կարոտ լինէր: Նա՛ է տալիս ամեն բանի կտակ և շունչ... մենք նրանով ապրում ենք և շարժվում ենք և կանք... մենք նրա զարմն ենք»:

Ս. Պողոսի այդ քարոզութեան օրը, ներկա եղողներից «մի քանի մարդիկ, հարելով նրան, հավատագին: Նրանց թվում էր մահ Դիոնիսիոս Արիսպագացին և Դամարիս անունով մի կին և սրանց հետ ուրիշներ»¹⁸:

Ըստ ս. Հովհանն Ոսկեբերանի և Արև-

մուտքի Աշանավոր եկեղեցական հայր Ամբրոսիոսի, Դամարիսը համարվում է Դիոնիսիոս Արիսպագացու կինը: Ոսկեբերանը իր «Յաղագս քահանայութեան» ճառում վկայում է, որ «Եւ Արիսպագացին այն՝ որ ի սնոտիապաշտ քաղաքէ անտի (այսինքն Աթենքի), ո՛չ ապաքէն յատենախօսութենէ և եթ, հետևեցաւ Պողոսի, հանդերձ կնամ»:

Դիոնիսիոս հունարէն Աշանակում է **աւտոնոմազդեցիկ**: Նա քրիստոնյա դառնալուց առաջ Աթենքում անվանի էր իր գիտության և փիլիսոփայական հմտությամբ:

Դիոնիսիոսը Պողոս առաքյալից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Աթենքի վրա և ապա «կատարեցաւ հրով, հետ քազում աշխատանաց և ներութեանց»¹⁹:

Արիսպագացու ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Նրա հայրը՝ Սոկրատը, համարվում է Աթենքի Աշանավոր անձնավորություններից մէկը: Դիոնիսիոսը, ըստ նրա վարքի, իր ծննդից առաջ, ծնողների ցանկությամբ և ուխտադրությամբ նվիրվում է դիցահայր Դիոսին կամ Արամազդին:

Եվ երբ մանուկ Դիոնիսիոսը դառնում է յոթնամյա, նրա ծնողները, կատարելու համար իրենց բարբարոս ուխտը՝ «զենմամբ նորա», տանում են նրան մեհլան, զոհելու «իշխանին դիւաց»: Մեհլանին քուրմերը, սակայն, տեսնելով «զվալելչութիւն գեղոյ մանկան», նրա ծնողներին թելադրում են, որ «լաւագոյն է ձեզ և առաւել հաճոյ դից, զի լինիցի մանուկդ այդ պաշտօնեայ նոցա՝ քան զոհ: Ծնողքն նորա ուրախ եղեն յոյժ և թողին զնա մտադիր ի տաճարն կոռցն»²⁰:

Այնուհետև մեհլանի քուրմերը «փոքր կալան վաղվադակի կրթել զնա յուսումն... և առաւել խնամով հասուցանել զնա ի կատարումն ամենամ իմաստասիրութեան»:

Մանուկ Դիոնիսիոսի հեթանոսական դաստիարակութեան գործը հանձնվում է ժամանակի Աթենքի «գլխաւոր իմաստասէր» Դիոկրատեսին, որը, ըստ ավանդության, հետագայում ս. Պողոսի քարոզութեամբ քրիստոնյա է դառնում և վերանվանվում Ռեթեսոս Աթենացի, և որը «ամենալոյծաբարութեամբ սրտի. պարզեաց զնա յամենամ գիտութիւնս, միայն եհաս պատանին ուրբունիս հասակի, և քաջ օտաւ ի հմտութիւն աստղագիտութեան, ըստ ամենամ հանգամանաց՝ որոգ տեղեանք Ինն իմաստագունքն ի մէջ Աթենացւոս, միանգամայն և խելամուտ եղև մաս-

¹⁵ Նույնը, էջ 139:

¹⁶ «Բառարան սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 68:

¹⁷ Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գաղուստյան, Աույնը, էջ 81:

¹⁸ Նոր Կտակարան, Աույնը, էջ 372:

¹⁹ «Բառարան սուրբ Գրոց», Աույնը:

²⁰ «Լիակատար վարք...», Աույնը, էջ 141—142:

նաորաբար ամենայն յուզմանց փիլիսոփայից»²¹:

Ռեթեոս Աթենացին է համարվում ա. Պողոսից հետո Դիոնիսիոսի քրիստոնեական կրթության երկրորդ ուսուցիչը. «Եղև հրահանգիչ նորա ի խորությամբ աստուածային վարդապետութեան, զի ինքն յառաջագոյն էր հաստատացեալ»²²:

Արիստագացին էլ ա. Պողոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրվեց և Աթենքի հավատացալ ժողովրդի ցանկությամբ ընտրվեց Աթենքի եպիսկոպոս:

Արիստագացին քրիստոնյա դառնալուց հետո շուրջ երեք տարի գործակիցը եղավ ա. Պողոսի առաքելական-քարոզչական աշխատանքներին. «Լուսատրեաց զբազումս բանի և գրով և քանչեղի օրինակաւ վարուց իւրոյ, շրջելով առաքելաբար և քարոզելով զԱլեքսարանն մինչև ի Տրովադայ»:

«Դիոնիսիոսը օղակ մըն է ավետարանական սուրբերը և եկեղեցական պատմության սուրբերը իրարու կապող, որովհետև հիշված է Գործք Առաքելոց-ի մեջ, իբրև գլխավոր պտուղը Պողոս առաքյալի Աթենքի մեջ կատարած քարոզության»²³:

Արիստագացին իր կյանքը կնքել է նահատակությամբ, «կատարեցաւ հրով»՝ վկայում է նրա վարքագիծը:

Մեր եկեղեցին Դիոնիսիոսի հիշատակը կատարում է «երկրորդասան վարդապետաց» տոնին²⁴ և հոկտեմբերի 18-ին, ա. Պողոսի աշակերտներ՝ «առաքելոցն Տիմոթեոսի և Տիտոսի» տոնին²⁵: Հույն եկեղեցին նրա հիշատակը կատարում է հոկտեմբերի 3-ին, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին՝ հոկտեմբերի 9-ին:

Ս. ԴԻՈՆԻՍԻՈՍԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ըստ վարքագրական տվյալների Դիոնիսիոս Արիստագացին գրել է բազում թղթեր, «նաու և գիրս աստուածաբանական» խորին տեսութեամբ և ազգի ազգի պիտանությունն (պատգամ, վկայություն), յորոց զբազումս այրեցին և կորուսին աթենացիք»²⁶, մանավանդ «պղծանուն» Հուլիանոս Ուրացողի ժամանակ:

Գործք Առաքելոց-ի վերոհիշյալ վկայու-

թյունից հետո²⁷, Դիոնիսիոսի մասին եկեղեցական մատենագրության մեջ կա նաև Եվսեբիոս Կեսարացու (263—340) վկայությունը, այն մասին, որ նա ա. Պողոսի աշակերտ է և Աթենքի առաջին եպիսկոպոսը:

Դիոնիսիոս Արիստագացին իր մատենագրական վաստակով համարվում է «մին յառաքելական հարց, մեծիմաստ և յստակամուն աշակերտ սրբոյն Պողոսին»²⁸:

Սուրբ Դիոնիսիոսը բնութագրվում է որպես «առաքելական Հայր, խոսքով և գրքով զորավոր, և Հովհաննես Ալեքսարանն չեն ետքը աստվածաբաններու գլուխ ճանչցված է»²⁹:

Դիոնիսիոս Արիստագացին եղել է նաև նշանավոր «իբրև առաքելական ավանդության գաղափարի և եկեղեցական միության պաշտպան և քարոզիչ», ինչպես նաև հերետիկոսությունների դեմ պայքարում «նշանավոր եպիսկոպոս»³⁰:

Ս. Դիոնիսիոս Արիստագացու թողած մատենագրական վաստակը, այսօրվա սուրբ գրական քննադատությունը իր ամբողջության մեջ, չի ընդունում որպես հարազատ. «Դիոնիսիոսի ընծայված մատյանը հարազատ չեն, այլ են գործ անձանոթ մատենագրի մը չորրորդ և կամ հինգերորդ դարուն»³¹:

Դիոնիսիոսի «ընծայված գրվածոց ոմանք երկբայականը կամ անհարազատ սեպվին: Հայկական թարգմանությունն եղած է հուրթերորդ դարու ի ձեռն Ստեփանոսի Սյունյաց, ինչպես կազդարարեն հիշատակարանը: Նորագույն թարգմանություն մ'ալ Հոթն և տասանորդին, ի Ստեփանոս Լեհացվո»³²:

«Իբրև ստուգված և հաստատված մատենագրական ճշմարտություն պետք է համարվի, որ Դիոնիսիոսի անունը կրող զբրվածների հեղինակը կարող է ապրած լինել միայն Ե դարի վերջերում և որ նա վերցրել է ուրեմն յուր վրա Դիոնիսիոս Արիստագացու անունը՝ յուր երկասիրությունների համար վարկ ստեղծելու նպատակով»: Արիստագացու գործերը «ընդունելություն և մեծ կարևորություն ստացան Զ դարի երկրորդ քառորդին, ընդհանուր եկեղեց-

²⁷ Նոր Կտակարան, մույնը, էջ 371—372:

²⁸ «Մատենադարան...», մույնը, էջ 381:

²⁹ «Լոյս» շաբաթաթերթ, մույնը, էջ 1023:

³⁰ Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանց, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, ս. Էջմիածին, 1908, էջ 78, 107, 100:

³¹ «Բառարան սուրբ Գրոց», մույնը:

³² «Մատենադարան հայկական...», մույնը, էջ 381:

²¹ Նույնը, էջ 142:

²² Նույնը, էջ 152:

²³ Ընդորթ արքեպիսկոպոս Գալուստյան, մույնը, էջ 30:

²⁴ Օրացոյց, մույնը, էջ 128:

²⁵ Նույնը, էջ 125:

²⁶ «Լիակատար վարք...», մույնը, էջ 153:

վո մեջ մանավանդ է դարձել վերջերին, երբ Միակամայից դեմ 2 կամքի վարդապետության եռանդուն ջատագով Մաքսիմու խոստովանողը (+ 662 թ.) պաշտպանեց ճոցա վավերականությունը և գրեց ճոցա մեկնությունը³³:

Այնուամենայնիվ, մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ Դիոնիսիոսին վերագրված «Հարազատ, անհարազատ և ենթադրյալ» գրվածքներ «մեզանում էլ շատ վաղ են մուտ գործել և հեղինակություն ձեռք բերել: ...Դարեր շարունակ Արիստագացին մի կարևոր դասագիրք է եղել Նչեցու դպրոցում և նորանից ճյուղավորված վարդապետարաններում և նորանոր լուծմունք գրել են Գրիգոր Տաթևացին, նորա աշակերտ Գևորգը, Դավիթ և Հակոբ վարդապետները ... այնպես որ մի քարոզ գրականություն է հառաջացել կեղծ Դիոնիսիոսի գրվածքների շուրջը»³⁴:

Արիստագացուն վերագրված հարազատ կամ կեղծ գործերի «հայերեն ամբողջական թարգմանություն չի եղել, որ Ստեփանոս Սյունեցին Ը դարում կարիք է զգացել ամբողջը թարգմանելու»³⁵:

Ըստ Ստեփանոս արքեպ. Օրբելյանի վկայության³⁶, Սյունեցին «թարգմանել զգեղեցիկ գիրս սրբոյն Դիոնիսիոսի և ինքն դեմ դժուարագոյն և խրթին բանիցն լուծումն բան առ բան»:

Ստեփանոս Սյունեցին է (688—735), որ Կ. Պոլսում իր ուսումնառության շրջանին ու Գեղարդ վանքի վանահայր Գրիգոր Գզոնի վարդապետի հետ զբաղվում է թարգմանական աշխատանքներով, և այդ առթիվ հայերենի է վերածում նաև Դավիթ հալազգի օխտնականի գործակցությամբ Դիոնիսիոս Արիստագացու **Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետութեանց** աշխատությունը և «առանձնապես մեկնողական լուծմունք մը կգրե» Դիոնիսիոսի դժվարիմաց նույն գրքի մասին: Սյունեցին Կ. Պոլսում, արքայական մատենադարանում զբաղում է «զգիրսն Դիոնիսիոսի Արիստագացու, զոր գրեաց ի թելադրութենէ Պաղոսի առաքելոյ և Յեռեթեոսի տարրական աստուածաբանութեանցն... և նոքա (Գզոնի և Դավիթ հիւպատոս) մեծաւ ցանկութեամբ թարգմանեցին զնա ի լուսականէն ի հալաքաբառ և զի դժուարիմաց էր բանն գրոցն (սրբոյն Դիոնիսիոսի), սուրբն Ստեփանոս,

ըստ տուեցելոյ նմա իմաստութեանն ի վերուստ, եղ ի վերայ նորա լուծմունս մեկնաւորեն, որ երկի մինչև ցալսոր»³⁷:

Դիոնիսիոս Արիստագացու «համբավը և եկեղեցիին մեջ անոր վայելած մեծ հեղինակությունը և դիրքը, իբրև վարդապետ եկեղեցվո, կհիմնվի կարգ մը կարևոր գիրքերու վրա, որոնք իրեն վերագրված են և որոնք բարձր հեղինակություն վայելած են միջին դարերում, և մեծապես ազդած են այդ և հաջորդ դարերու աստվածաբաններու մտածողության վրա թե՛ Արևելքի և թե՛ Արևմուտքի մեջ»³⁸:

Դիոնիսիոս Արիստագացու հայերենի թարգմանված կարևոր գործերն են համարվում.

1. Պատճառ Դիոնիսիոսի... վարք Դիոնիսիոսի և լուծումն գրոց նորին.

2. Թուղթ Դիոնիսիոսի Արիստագացույ առ Տիտոս վասն Անջմանն Մաքեմայ.

3. Դիոնիսիոս Արիստագացույ եպիսկոպոսի Աթենացոց, թուղթ զանազանք, առ Գալիոս... և այլն.

4. Յաղագս երկնայնոցն քահանայութեանց (հրեշտակների զանազան դասակարգությունների մասին)³⁹.

5. Յաղագս երկրային քահանայութեան (եկեղեցական մկրտապետության մասին, որը համարվում է «երկնակը կամ նմանակը երկրի վրա» երկնային քահանայապետության).

6. Յաղագս աստուածային Անուանց (Աստուծո ստորոգելիների կամ հատկությունների մասին).

7. Միատիկ աստուածաբանութիւն (քրիստոնեական հոգևոր կյանքի մասին)⁴⁰:

Դիոնիսիոս Արիստագացու «աստվածաբանության տեսակետն շատ կարևոր այս գործեր»⁴¹, որոնք կրում են նաև նոր պատմական մտածողության ազդեցությունը, հանդիսանում են միաժամանակ քրիստոնեական եկեղեցու առաքելական հավատի և վարդապետության հուշարձանները և ո-

³⁷ «Միոն» ամսագիր, 1931, էջ 215, Գարեգին արքեպս. Հովսեփյանց, Մխիթար Այրվանեցի, նորագյուտ արձանագրություն: Տես նաև Նորայր եպիս. Պողոսյան, Հայ գրողները... Երուսաղեմ, 1971, էջ 118:

³⁸ Ընդորք արքեպիսկոպոս Գաղուստյան, նույնը, էջ 30: Տես նաև Encyclopedia Americana, IX հատոր, Նյու Յորք, էջ 315:

³⁹ Թարգմանություն, Կ. Պոլիս, 712:

⁴⁰ Ընդորք արքեպիսկոպոս Գաղուստյան, նույնը, էջ 30—31: Մեսրոպ վարդապետ Գրիգորյան, Ստեփանոս Սյունեցի, Բելյուր, 1958, էջ 158:

⁴¹ Ընդորք արքեպիսկոպոս Գաղուստյան, նույնը:

³³ «Կնիք հաւատոյ», նույնը, էջ XXXIII:

³⁴ Նույնը, էջ XXXIV:

³⁵ Նույնը, էջ XXXIII:

³⁶ «Պատմություն Տանն Սիսական», էջ 98: Տես «Կնիք հաւատոյ», նույնը:

րոնք խորունկ հետք են թողել հետազայում քրիստոնեական մարդասիրության (humanisme) և միստիկականության վրա⁴², «սակայն այսօր հաստատված է, որ այս գիրքերը առաջին դարում ապրող Դիոնիսիոսի գործերը չեն, այլ՝ հինգերորդ դարու վերջերը կամ վեցերորդին սկիզբները ապրող մեծ մտավորականի մը, որ գրած է զանոնք հանուն Արիստոֆանի»⁴³:

Ինչ էլ լինի Դիոնիսիոսի հեղինակած գրքերի մասին գրական քննադատության վերաբերմունքը, մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ, հարազատ կամ ոչ, Դիոնիսիոսի աշխատությունների բազում հանդերձ թարգմանություններ կան և, ինչպես նշվեց, Ստեփանոս Սյունեցին է համարվում «իր հիշյալ թարգմանություններով Դիոնիսիոս Արիստոֆանի գլխավոր թարգմանիչը հայոց մոտ»⁴⁴:

Մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ Դիոնիսիոսի գործերի երկրորդ հայ թարգմանիչը հանդիսանում է Մայր Աթոռի միաբան Ստեփանոս վարդապետ Լեհացին (ԺԷ դար), որը Սյունեցու հայերեն մի շարք թարգմանությունները գտնելով «դժուարիմաս և բնաբանն ի բազում տեղիս փոփոխեալ և մեկնութիւն առ ի սրբոյն Մաքսիմոս արարեալ կիսակատար թարգմանեալ», ինքն էլ լատիներենից նորից թարգմանում է թե՛ Դիոնիսիոսի գիրքը և թե՛ Մաքսիմոս Խոստովանողի գրած մեկնությունը⁴⁵:

Ըստ ձեռագրական հիշատակարանների վկայության, Լեհացին «տեսեալ զգիրս սրբոյն Դիոնիսիոսի այլափոխեալ, և ի բազում տեղիս ապականեալ, փոյթ յանձն կալալ վերստին թարգմանել ի լատինացոց բարբառոյ ի մեր լեզու, և զայս աշխատութիւնս յանձն առի մանաւանդ վասն երից պատճառաց: Նախ զի ընթերցումն գրոց դիրաձեռն լիցի ուսումնասիրաց, և մի՛ ինչ անբաւտ իցէ ի խթնաձածով բանիցն սրբոյն Դիոնիսիոսի, այլ ամենայն բան և իմացումն պարզ երևեսցի. վասն որոյ ընդարձակ և բովանդակապէս իրաքանչիւր բանից մեկնութիւն առնթեր դրոշմեցի: Երկրորդ՝ հարկեալ զոյով առ ի խնդրոյ բարեմիտ եղբարցն որք են ի սուրբ Աթոռս

Էջմիածին և ի հրահանգս իմաստասիրութեանն կրթեն զանձինս իրեանց, ոչ կարացի անտես առնել. այլ զանց արարեալ զտկարութեամբս իմով յօժարեցայ զայս իրողութիւնս ի յաւարտ հասուցանել. քանզի զայսու ժամանակաւ բազումք էին երևելի վարդապետք, քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջք՝ գիտունք և հմուտք. յորոց մի էր և Առաքել վարդապետն փիլասոսն. որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցկաւարմար բանիք դրոշմեալս և իր իշատակ անջնջելի եթող: Երրորդ պատճառ զի մի՛ երևեսցայ զքանքարն՝ զոր ի Տեառնէ ընկալայ, ի վարչամակի ծրարեալ և ընդ վատթար ծառային զպատիժն ընդունել. վասն որոյ պատշաճ վարկայ ի սեղանատուրս հոգւոյ մանկանց եկեղեցւոյ բաժանեալ և ի պարտուցս ազատիլ. որպէս և յառաջ քան զայս այլ շարագրութիւնս թարգմանեցին. այսինքն Յովսէփոս պատմագիր, և միւս Գերմոսի պատճառաց, և Հարանց վարք որ կոչի Հայելի վարուց, ի լեհաց բարբառոյ ի հայ լեզու փոխարկեցի... Արդ թարգմանութիւն գրոցս եղև ի թուաբերութեան տոմարիս հայոց ՌԾԺԱ» (1111+551=1662): (Մատենադարան, նույնը, էջ 391—392):

Երևանի ա. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանում Արիստոֆանի գրած մեկնությունը նրա հետևյալ աշխատությունների հայերեն թարգմանությունները. Պատմություն, Լուծմունք, Մատենագրութիւնք (թարգմանութիւն Ստեփանոս Սիւնեցու), Մատենագիտութիւնք (թարգմանութիւն Ստեփանոս Լեհացու), Պատճառք, Մանունք, Եսայեայ համառօտ վերլուծութիւն, Սակս մարդանալոյն Քրիստոսի, Խրատք, Բան Հաւատոյ, թողութք, Վարք, Յաղագս Աստուածաբանութեան, Յաղագս աստուածային անուանց, Յաղագս դասուց հրեշտակաց, Յաղագս եկեղեցական կարգաց, Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց, Մանրանկար, Դայթի և Յակոբայ լուծմունք, սրբոյն Յետոթետի ի տոփականացն օրհնաբանութեանցն մեկնութիւն, Համամ Արևելցւոյ բան լուծակ բանից Դիոնիսիոսի... և այլն⁴⁶:

⁴² Encyclopedica... հուլիս, էջ 135, Johannes Quasten, Patrology, vol. I, 1963, էջ 281.

⁴³ Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը:

⁴⁴ Մեսրոպ վարդապետ Գրիգորյան, նույնը, էջ 30: Տես նաև «Հայկական հին դպրության պատմություն (I—IV դարեր)», Վենետիկ, 1886, էջ 470—478):

⁴⁵ «Կնիք հաստոյ»... նույնը, էջ XXXII, և Մեսրոպ վարդապետ Գրիգորյան, նույնը, էջ 29—30:

⁴⁶ Յուգակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, 1965, էջ 1486, հատոր Բ, 1970, էջ 1304: Տես նաև Հ. Մ. Անաչան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, 1950, Նորր գրքեր սրբոյն Դիոնիսիոսի, Ե գիրք, էջ XLII, Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց, վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան, Յաղագս անուանց, Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան, Թողութքն զանազանք:

Հայերեն թարգմանությամբ մեզ է հասել մաս Արիստագացու մասին պատմություն կամ մի ինքնակենսագրություն, «Յաղագս ծննդեան, սննդեան և քաղաքավարության և իմաստության, աշակերտին Պողոսի Դիոնիսիոսի Արիստագացույ»:

Սույն ինքնակենսագրության վերջույն կա հետևյալ հիշատակարանը. «Այս պատմությունն սրբոյն Դիոնիսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմ էր թարգմանեալ ի յունականէն ի վիսիականն, իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս բժիշկ, ՅիԹ թուականին հայոց» (329—551=880)⁴⁷:

Հայկական ճառընտիրներում նույնպես Արիստագացուն են վերագրվում երկու ճաներ, «Ի Յարութիւն Տեառն. «որպէս ասէ Յիսուս» և «Ընդէ՛ր պանծացան ազգք»⁴⁸, ինչպես նաև մի պատարագամատույց:

Արիստագացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների մեջ հիշատակվում են նաև հետևյալները.

1. Պատմութիւն սրբոյն Դիոնիսի եպիսկոպոսի, որ է որդի Սոկրատայ գլխատրի Աթենացոց որ կոչի իմաստասիրաց քաղաք. (ինքնակենսագրություն, «պատմեաց յաղագս անձին իւրոյ երանելին Դիոնիսիոս. ես եղբարք, ասէ, իմաստասիրութեան սիրող»):

2. Պատմառ Դիոնիսիոսի, որ էր որդի Սոկրատայ, յորովայնէ մօրն նուիրեալ իշխանին դիւաց:

3. Առ Տիմոթէոս աշակերտ Պողոսի առաքելոյ և եպիսկոպոսի Եփեսացոց, Յաղագս երկնայնոյն քահանայապետութեան (Առաջին գիրք, ամփոփեալ ի հնգետասան գլուխս):

4. Առ Տիմոթէոս... յաղագս եկեղեցականին քահանայապետութեան:

5. Առ Տիմոթէոս... յաղագս աստուածայնոցն անուանց (գլուխք երեքտասան):

6. Թուղթ առ Յովհաննէս առաքեալ և աւետարանիչ Քրիստոսի:

7. Թուղթ յաղագս մահուան Պետրոսի և Պողոսի առ Տիմոթէոս:

8. Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեանն:

9. Թուղթ զանազանք. առ Գայիոս Ա, Բ, Գ, Դ (Գայիոսը որպէս Պողոս առաքյալի սպասավոր հիշվում է Հովհաննու ավետարանչի ընդհանրական երրորդ թղթում⁴⁹):

10. Յաղագս անձնիշխան գործոյ և քաղցրութեան մեկնութիւն:

11. Տիտոսի քահանայապետի Կրետաց-

ւոյ, խնդրեալ ի մմանէ թէ զի՞նչ է իմաստութեան տունն, ի՞նչ խառնարանն և ի՞նչ կերակուրք նորա և ըմպելիք:

12. Յաղագս նշման սրբոյ Աստուածածնին, պատասխանի թղթոյն Տիտոսի ...

13. Թուղթ զանազանք, առ Սուսիպատրոս քահանա, առ Պողիկարպոս (եպիսկոպոս Զմյուռնիայի), առ Տիմոփիղոս, և այլն:

Արիստագացու կորած մատենագրական վաստակի մեջ հիշվում են նաև՝

Յաղագս նշանական աստուածաբանութեան, Յաղագս անձին, Յաղագս աստուածային օրհնաբանութեանց, Յաղագս աստուածաբանական տպաւորութեանց, Յաղագս արդարոյ և աստուածային իրագործութեան, Յաղագս իմացականացն և զգայեաց⁵⁰:

«Արարատ» ամսագրի 1913 թվականի 586—604 էջերում Կարապետ եպիսկոպոս (Տեր-Մկրտչյանը) հրատարակել է մի արժեքավոր ուսումնասիրություն «Մահմեդական լուծը և նրա բռնության ներքո ծաղկող հայ վարդապետությունները» թեմայի շուրջ, ուր նշվում է մի շարք ձեռագրերի հիշատակարանների հիման վրա, որ միջնադարյան Հայաստանի մեր հոգևոր դպրանոցներում ամենայն կարևորությամբ դասավանդվում էին նաև եկեղեցու նշանավոր հայրերի գրվածքներն ու «զուտ աստվածաբանական գրությունք առանձնապես», այդ թվում նաև «մեր եկեղեցում իբրև ընդհանրական եկեղեցվո մեծ վարդապետներից մեկի, Դիոնիսիոս Արիստագացու գրվածքները»: Այս առթիվ Մայր Աթոռի վաստակաշատ և գիտնական միաբանը, հրատարակել է նաև 600—604 էջերում **Աստուածաբանականք**. «Դիոնիսիոս Արիստագացույ **Աստուածաբանականք**. Յիշատակարան գրոց»:

Ձեռքի տակ չենք ունեցել Դիոնիսիոս Արիստագացու հայերենի թարգմանված որևէ աշխատության տպագրությունը:

«Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում կան մի քանի հատվածներ Արիստագացու գործերի /հայերեն թարգմանության տպագրությունից, ըստ հետևյալի.

1. Դիոնիսիոս Արիստագացույ Աթենացւոյ՝ առ Գայիոս սարկաւագ (էջ 100—101):

2. Երանելւոյն Դիոնիսեայ... սակս մարդանալոյն Քրիստոսի, ի բանէն որպէս ասէ Տիտոս, որ ամենեցուն առաւելն է (էջ 256—257):

«Կնիք հաւատոյ»-ում կան նաև երկու փոքր հատվածներ Ռեթեոս Աթենացու գոր-

⁴⁷ «Մատենադարան...», նույնը, էջ 382:

⁴⁸ Նույնը, էջ 394:

⁴⁹ Նոր Կտակարան, նույնը, էջ 656—657:

⁵⁰ «Մատենադարան...», նույնը, էջ 381—394:

ծերի հայերեն թարգմանությունների տպագրությունից.

1. Սրբոյն Յետոթէոսի փիլիսոփայի Առ յԱստուածաբանականացն Սոփքիրոնացն, որ էր ի հեթանոսականին եղեալ ուսուցիչ Դիոնիսիոսի Արիսպագացոյ, «որ ամենեցուն պատմաւն և վերալիակատար Յիսուսի աստուածութիւնն ...» (էջ 99—100):

2. Երանելոյն Յետոթէոսի... յԱստուածաբան Սոփքիրոնացն, «և մասն և գրողորն յինքեան ի միասինն առեալ և առաւելապէս ունելով և նախաբար ունելով» (այսքան միայն, երկու տող, էջ 252):

3. Երանելոյն Յետոթէոսի... յԱստուածաբանական Սոփքիրոնացն, «քառեալ ապաւելի ի մէջ առաւելեացն մտաց և բանի արհմելով» (էջ 256):

«Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում ինչ որ գտնում ենք Յետոթէոս կամ Ռեթէոս փիլիսոփայի անունով, վերցված են մույն Դիոնիսիոսի գրվածներից, որոնց մեջ մի բանի խորին տեսություններն են ինքը վերագրել է յոր մտացածին և երբեք գոյություն չունեցած ուսուցիչին» (մույնը, էջ XXXIV):

«Էջմիածին» ամսագրի 1973 թվականի նոյեմբերի համարում (էջ 43—48) հրատարակվել է մի հետաքրքիր ուսումնասիրություն, Մայր Աթոռի երիտասարդ միաբան Եզնիկ արեղա Պետրոսյանի կողմից, ուր խոսվում է Մովսես Երզնկացու «Հաւաքումն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, զոր յառաջագոյն արարեալ է յուսար հարցն», թեմայի շուրջ և ուր նշվում են վերոհիշյալ աշխատության տաւր աղբյուրները, որոնց թվում նաև «Դիոնիսիոս» (Արիսպագացու պատարագը, էջ 43): Հրատարակիչը իր ուսումնասիրության մեջ «երկու համեմատություն» առաջ է քերել, առաջինը «Յաղագս երկնային» և երկրորդը՝ «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեանց» Արիսպագացու աշխատությունից (էջ 45):

Արիսպագացին իր հարազատ և կամ ոչ հարազատ մատենագրական վաստակով, ըստ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների, բնութագրվում է «աստուածային, երկնապատում... հոգեկեցոյց և յանմահացոյցի» հեղինակ և «տիեզերալոյս» վարդապետ եկեղեցու:

ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
ՀՈՒՄԻ (315—335)

Ընդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետաց» խմբում երրորդ անունը Հոռմի եպիսկոպոս սուրբ Սեղբեստրոսի

անունն է, որպես Արևմտքի եկեղեցու հայրապետ:

Մեր եկեղեցական օրացույցում հիշատակվում են Արևմտքի եկեղեցու հայտնի մի շարք հայրապետների անուններ, որոնց տոմը կատարում է մեր եկեղեցին, և որոնք ապրել և առեղծագործել են մինչև Քաղկեդոնի ժողովը:

Հայ եկեղեցու տոնացույցը և մեր վկայաբանական գրականության մեջ տեղ գտած Արևմտքի այդ հայրապետների կամ եպիսկոպոսների մեջ հիշվում են անունները, Բագարատ եպիսկոպոս Սիցիլիայի կղզու Տոռոմեն քաղաքի, ըստ ավանդության աշակերտ ու Պետրոս առաքյալի, որը «դարձի է քերում Սիցիլիա կղզու քաղաքների և գյուղերի ողջ բնակչությանը... և մկրտում է ավելի քան 40 հազար հոգի»:

Մեր եկեղեցին Բագարատ եպիսկոպոսի տոմը կատարում է Հիսնական առաջին կիրակիի հաջորդ հինգշաբթին, Հոռմի Կղեմես հայրապետի տոնի հետ:

Սուրբ Կղեմես հայրապետը համարվում է ավանդաբար ու Պետրոս առաքյալից հետո Հոռմի երրորդ կամ չորրորդ հայրապետը, և մույնացվում է Պողոս առաքյալի կողմից հիշված և նրան գործակից Կղեմեսի հետ⁵¹, «որը յառեւարանին նահատակեցան» (տքնեցին, աշխատեցին Ավետարանի քարոզության համար) — ընդ իս Կղեմես հանդերձ:

Կղեմես Հոռմի հայրապետը ըստ մեր Յայմատուրքի վկայության հմուտ էր «հեղեմական դպրության», թողել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից եկեղեցական մատենագրության մեջ հայտնի է նրա՝ 96 թվականին Կորնթոսի եկեղեցուն գրած խմբակը, ինչպես նաև «Սահմանադրություն կանոնաց սրբոց Առաքելոց»-ը:

Կղեմես հայրապետը «փիլիսոփայական սկզբունքներ մտցրեց քրիստոնեական վարդապետության հենց բովանդակության բնագիտության մեջ» (Պրոֆ. Ն. Սագարդա, Հույն Արևելքի եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը, ռուսերենից թարգմանեց Արտակ վարդապետ Սմբատյան, Վաղարշապատ, 1910, էջ 17: Տես նաև Johannes Quasten, Patrology, vol. I, 1966, էջ 42—62):

Առաքելական կանոնների երկրորդ խումբը, որը բաղկանում է 85 կանոններից, և հունարենից հայերենի է թարգմանվել Ե դարում մեր թարգմանիչ վարդապետների

⁵¹ Նոր Կտակարան, Թուղթ առ Փիլիպպեցիս, գլուխ Դ 31:

կողմից, կոչվում է «Կանոնք Կղեմայ» կամ «Սահմանադրութիւն Կղեմայ հայրապետի»⁵²:

Արևմտյան եկեղեցու տոմեղի սրբերի մեջ հիշվում է նաև Երանոսը կամ Իրենեոսը, որպես «պատկառելի եպիսկոպոս և մահատակ» Լիոնի կամ Լուգդունումի: Ըստ մեր Յայնմատուրք-ի մահամարվում է «մեծ սին աստուածապաշտութեան հաւատոց, աստուածագգեաց հայրապետ և վարդապետ եկեղեցւոյ, ախոյան ճշմարտութեան և յաղթահարիչ հերետիկոսաց»:

Մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ հիշվում է Իրենեոսի «Ցույցք առաքելական»-ը կամ «Ապացոյցք առաքելական քարոզութեան» և «Ընդդէմ հերետիկոսաց» աշխատությունները, որոնք հայերենի են թարգմանվել Ե դարում: Իրենեոսի առաջին աշխատությունը փրկվել է լոկ հայերեն թարգմանությամբ և այդ ձևով ծանոթ է գիտական և եկեղեցագիտական շրջանակներին⁵³:

Իրենեոսի հիշատակը կատարվում է Խաչի չորրորդ կիրակիի հաջորդ երկուշաբթի օրը:

Մեր եկեղեցին կատարում է նաև հիշատակը Հոռմի Ստեփանոս հայրապետի, որպես քաջ և գործունյա հայրապետ Արևմտքի եկեղեցու: Ստեփանոս հայրապետի տոմին կցվել է նաև նրա հետ մահատակվող «քահանաների, սարկավագների և ժողովուրդների տոմը», որոնք մահատակվեցին Հոռմում 257 թվականին⁵⁴:

Մեր եկեղեցին կատարում է նաև «երկոտասան վարդապետաց» խմբում մտած Հոռմի Սեդրեստրոս հայրապետի հիշատակը, տարին երկու անգամ. առաջինը Ծննդյան տոնը կանխող շաբաթ օրը, սուրբ Բարսեղ Կեսարացու և ապա հոկտեմբերին՝ «երկոտասան վարդապետաց» տոմին⁵⁵:

Սեդրեստրոս հայրապետը ծնվել է Հոռմում: «Էր որդի Հոռմիհնոսի և Յուստիայի»: Մանկուց ստացել է քրիստոնեական կրթություն և վաղ հասակից մտնելով հոգևորական ասպարեզի մեջ, «սարկավագության և

քահանայության ատենեն արդեն սկսավ փայլի հոգևորական շնորհներով, այնպես որ հասարակաց զգացման առջև կանոններն արժանավոր նկատվեցավ Հոռմի հայրապետության ... Աթոռակալեց ավելի քան քսան տարիներ»⁵⁶, և հանդիսացավ «պայծառացուցիչ հաւատոցս քրիստոնեութեան, ի դարձման մեծին Կոնստանդիանոսի»⁵⁷:

«Սեդրեստրոս եղավ այն բախտավոր քահանայապետը, որ ողջունեց քրիստոնեական եկեղեցիի ազատագրումը հալածանքների, գահակալած ըլլալով Կոնստանդիանոս կաթսեր օրով, 314—335»⁵⁸:

Ընդհանրական եկեղեցու առաջին Տիեզերական ժողովը գումարվում է Սեդրեստրոսի օրով Նիկիայում, 325 թվականին, որին ինքը, սակայն, ներկա չի լինում, այլ երկու ներկայացուցիչներ է ուղարկում:

Սեդրեստրոսի գահակալության շրջանին Հոռմի եկեղեցին բոլորում է հոգևոր շինարարության մի խոստումնալից ժամանակաշրջան:

Սեդրեստրոսը հանդիսանում է «Հոռմեական եկեղեցվո կազմակերպիչներեն մին»⁵⁹, և նրա գահակալության օրերին «սկսված են շինվիլ այն ամենամեծ եկեղեցիները, որոնցմով մշակավոր եղած է Հոռմ. օրինակ, ս. Պետրոսը՝ Վատիկանի մեջ, Լատերանի բազիլիքան, որ Հոռմի Մայր եկեղեցին եղած է իր օրով: ...Եղած է Հոռմեական եկեղեցվո կազմակերպիչներեն ու բարեգարիչներեն մեկը, ծիսական, վարչական և այլ բոլոր մարզերում մեջ»⁶⁰:

Ծատ հավանաբար Սեդրեստրոսի անունը մեր եկեղեցական տոմացույցի մեջ է մտել որպես եկեղեցու «երկոտասան վարդապետներից» մեկը, միջին դարերում, երբ Ռուբինյան իշխանության օրով Կիլիկիայում հայ եկեղեցին քաղաքական ակնկալությունների հույսով հարաբերության մեջ էր մտել Հոռմի եկեղեցու հետ:

Ինչպես ծանոթ է, այս առթիվ Կիլիկիայում կաթոլիկ եկեղեցին հրապարակ էր հանել «Դաշանց թուղթ» անունը կրող կեղծ փաստաթուղթը, ըստ որի իբր թե ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Հոռմ է գնացել, «դա-

⁵² «Հայոց եկեղեցական իրավունքք», Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյան, Ա գիրք, Ծուղի, 1908, էջ 85—115: «Կանոնագիրք հայոց», Ա, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, 1964, Երևան, էջ 87—100:

⁵³ «Կնիք հաւատոյ», Առուստ, էջ XXXIV—XXXV:

⁵⁴ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Առուստ, էջ 150—158: Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Առուստ, էջ 32—49:

⁵⁵ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Առուստ, էջ 157—158: Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Առուստ, էջ 49—50: Օրացույց, Առուստ, էջ 128 և 147:

⁵⁶ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Առուստ, էջ 157:

⁵⁷ «Լիակատար վարք...», Առուստ, էջ 59: Տես նաև «Լոյս», Առուստ, էջ 1028:

⁵⁸ Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Առուստ, էջ 49:

⁵⁹ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Առուստ, էջ 158:

⁶⁰ Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Առուստ, էջ 49—50:

շինք» կնքելու հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միջև: «Դաշանց թղթով ա. Սեդեատրոս կուտա ա. Լուսավորչին ոչ միայն պատրիարքական կամ կաթողիկոսական իշխանություններ, այլ և գերապատրիարքական իրավասություններ, մինչև իսկ Անտիոքա և Աղեքսանդրիո և Երուսաղեմի պատրիարքաց վրա իրավասություն գործածելու իշխանություն»⁶¹:

«Դաշանց թուղթ»-ի քննությամբ չենք զբաղվում այստեղ: Այդ շնորհակալ աշխատանքը վերջին անգամ կատարել է ձեռնհասորեն նաև Օրմանյանը, որը նշում է, թե «Թուղթ» դաշանց ըսվածը Սեդեատրոսի վավերական գրությունը չէ, այլ խաչակրաց ժամանակներում անվավեր և կեղծյալ մի արտադրություն է»⁶²:

Սեդեատրոս հայրապետը չի եղել իր մատենագրական վաստակով ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր վարդապետներից մեկը:

Այնուամենայնիվ, ըստ մեր ձեռագրերի,

⁶¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Աթոռ Հայաստանյայց, Բ տպագրություն, Էջմիածին, 1972, էջ 55:

⁶² Նույնը, էջ 57—71:

թեև անհարազատ, նրան են վերագրվում «Վկայութիւնք յաղագս մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ» և «Վասն կիրակեիին» ճաները⁶³ կամ «Խաւսք Սեդեատրոսի Հոովմայ հայրապետին» առաջնալ վասն կիրակեի»։ Սնհարազատ⁶⁴:

Մեզ հասել է նաև հայերեն թարգմանությամբ «Սոկրատի եկեղեցական պատմության և Սեդեատրոսի վարքի հայերեն թարգմանության ձեռագիրներ»:

Սեդեատրոսի վարքի հայերեն թարգմանության (678 թվականին) հարցով զբաղվել են Մայր Աթոռի միաբաններ Մովսես վրդ. Տեր-Մովսիսյանն ու Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան)⁶⁵:

Սույն հոդվածով ավարտվում է «Էջմիածին» ամսագրում տպագրված ընդհանրական եկեղեցու «երկոտառան վարդապետաց» նվիրված ուսումնասիրությունների շարքը:

⁶³ Ցուցակ ձեռագրաց..., հատոր Բ, նույնը, էջ 1000:

⁶⁴ «Մատենադարան ...», նույնը, էջ 691:

⁶⁵ Տես այս մասին Մանուկ Աբեղյան, Հայոց միև գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 254—258:

